

ЛЕКСИКОГРАФІЯ, ЛЕКСИКОЛОГІЯ, ФРАЗЕОЛОГІЯ: ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА**ВНЕСОК УКРАЇНСЬКИХ МОВОЗНАВЦІВ У РОЗВИТОК РОСІЙСЬКОЇ ЛЕКСИКОГРАФІЇ В ХVІІІ СТ.**

© Марина Дем'янюк, 2007

к.філол.н., Інститут української мови НАН України (Київ)
УДК 811.161.2'81'374

У статті проаналізовано лексикографічні праці українських мовознавців, створені за межами України в ХVІІІ ст. Досліджено джерела, структуру та лексичні особливості словників. Запропонований опис мовознавчих творів дає глибше уявлення про історію розвитку староукраїнської лінгвістики.

ХVІІІ ст. було досить складним і суперечливим періодом для України. Царський уряд послідовно прагнув знищити ознаки української державності, підірвати матеріальний добробут українців, викоринити їхню культуру [2: 28].

Лінгвістичний процес цієї епохи був не досить динамічним. Лексикографічні та граматичні твори досліджуваного періоду залишилися переважно в рукописах, а деякі навіть не збереглися дотепер. Кращої долі зазнали праці, створені українцями за межами рідної землі, переважно в Росії. У другій половині ХVІІІ ст. у Москві та Петербурзі працює багато мовознавців, які є вихідцями з України. Вони залишили після себе цінний науковий доробок, який становить інтерес для дослідників української лінгвістики. Серед них варто згадати імена Г. Полетики, Н. Максимовича-Амбодика, С. Булатницького та ін.

Як відзначає В. Німчук, зусилля українських вчених у Росії були спрямовані переважно на словники класичних та іноземних мов, до яких значно посилювався інтерес на початку ХVІІІ ст. [3: 684].

У цей період досить популярними є лексикографічні праці, побудовані за принципом тематичного об'єднання лексики. Для розмовників і словничків такого типу був розроблений умовний тематичний поділ, а також визначені принципи наповнення рубрик лексичним матеріалом. Аналогічні словники створювали і в інших країнах. У Росії був добре відомий створений за таким принципом словник англійського лексикографа І. Рея "Dictionariolum trilingue" [1: 7].

1763 р. у Санкт-Петербурзі вихованець Києво-Могилянської академії, українець за походженням, Григорій Полетика надрукував "Словарь на шести языкахъ: російскомъ, греческомъ, латинскомъ, французскомъ, нѣмецкомъ и англійскомъ" (Пол.), який ґрунтується на англо-латинсько-грецькому словнику І. Рея.

Словник Г. Полетики, як і словник І. Рея, відзначається чіткістю побудови та подання матеріалу. Кожну тематичну групу слів автор подає окремим розділом з узагальнювальним заголовком. Лексикограф розширює мовну базу, додаючи ще три мови: російську, французьку та німецьку, що, на його думку,

сприятиме всебічному розвитку учнів. У передмові він зауважує, що видання такого типу словника допоможе “молодым людям російского народа” вивчати ті мови, які є найбільш поширеними і відомими в усьому світі.

Праця Г. Полетики досить велика за обсягом – 247 сторінок. Кількість тематичних розділів словників І. Рея та Г. Полетики ідентична (по 32 розділи). Своєрідністю цієї праці є те, що лексикограф іноді поряд з російськими назвами деяких понять та реалій подає й українські їх відповідники, напр.: *нетопырь*, *кажань*, *летучая мышь* (Пол.: 58), *сурокъ*, *бабакъ* (62), *аистъ*, *бусель* (72), *коропъ*, *карпъ* (74), *ровчакъ* или *проводъ воды* (128), *заборъ*, *ограда*, *тынъ*, *плетень*, *оплотъ* (212), *сопѣль*, *сопѣлка* (228) та деякі ін. Отже, ця праця не є лексиконом у повному розумінні цього слова, про що можна судити з побудови словника. Імовірно це лексикон-підручник, який складався на потребу учнів, які вивчали іноземні мови.

З ім'ям іншого українського вченого Нестора Максимовича-Амбодика, який жив і працював у Росії, пов'язаний розвиток термінології різних галузей наук. Він уклав кілька медичних та ботанічних словників. Відзначимо, що українські словники починають фіксувати медичну та ботанічну термінологію вже з кінця XVI ст. Значущим і багатим джерелом такої лексики є словники П. Беринди, С. Славинецького, І. Максимовича.

У Національній бібліотеці України ім. В. Вернадського зберігаються два словники Н. Максимовича-Амбодика: “Анатомико-физиологический словарь” (АФС) та “Словарь ботанической, содержащий наименования растѣний и ихъ частей” (СБ).

Над створенням словників автор працював понад десять років, про що він зауважив у передмові до “Анатомико-физиологического словаря”, першої лексикографічної праці, надрукованої в Санкт-Петербурзі 1783 р. У ній учений відзначає, що матеріал до словника він збирав “изъ разныхъ печатныхъ, церковныхъ и гражданскихъ, также новыхъ, старыхъ и рукописныхъ книгъ, и вмѣщая оныя въ собственноручные записки. Таким образомъ изъ различныхъ источниковъ почерпнутыя славенскія и российскія слова” (АФС: III). Однак, на жаль, він нічого не говорить про повноту використання джерел, принципи укладання словника тощо. Н. Максимович-Амбодик свідомий того, що це перша спроба в історії лексикографії укладання такого словника, “книга, которой еще вовсе нѣтъ на российскомъ языкѣ” (АФС: I).

“Анатомико-физиологический словарь” – невелика за обсягом праця. Структурно її поділено на дві частини: російсько-латинсько-французьку, яка охоплює 160 сторінок, та латинсько-російсько-французьку, яка налічує 132 сторінки.

У першій частині подано понад 3000 термінів. У реєстровій частині однієї статті учений переважно наводить: різнокореневі синоніми або дуже близькі за значенням слова, напр.: *впадина*, *дуло* (АФС: 15), *плюще*, *легкоє* (97), *выя*, *шея* (16) та ін.; спільнокореневі, напр.: *отрыганіє*, *отрыжка* (88), *зародѣ*, *зародышекъ*, *зародышъ* (37) тощо; фонетичні варіанти слова, напр.: *глава*, *голова* (16), *борода*, *брада* (5) та ін.; морфологічні форми слова, напр.: *виски*, *високъ* (11), *хряцѣ*, *хряци* (145) та ін. Типовими для “Анатомико-физиологического словаря” є статті зі складними термінами, згрупованими

навколо заголовного слова, з яким вони утворюють семантичне гніздо, напр.: *Связка боковая, великая, верхняя, горизонтальная, задняя* (117) та ін.

У другій частині словника зафіксовано понад 4000 слів. Словникові статті надруковано в одну колонку. Зверху для зручності подано дві перші літери, якими починаються слова, витлумачені на цій сторінці.

1795 р. у Санкт-Петербурзі за авторством Н. Максимовича-Амбодика вийшов німецько-латинсько-російський “Словарь ботанической, содержащий наименования растѣній и ихъ частей”.

“Словарь ботанической” містить близько 5000 реєстрових слів. Значно багатша його перекладна частина. Тут зафіксовано понад 7000 флористичних найменувань. Відзначимо, що “Лексикон” П. Беринди фіксує близько 60 назв, а в “Лексиконі латинському” С. Славинецького представлено близько 1000 фітономенів [4: 121]. Рукописний латинсько-слов'янський словник XVIII ст. І. Максимовича налічує вже близько 1400 тис. ботаничних назв.

До реєстрового слова автор подає здебільшого два або й більше відповідників, напр.: *salix alba. верба* (СБ: 37), *betula. береза* (13), *coronilla securidaca. вязель, вьюнокъ травный* (10), *achillea ptarmica. дерев'яї, кихавецъ, чихавецъ* (12), *satureja hortensis. чаберъ, чобръ, чебрецъ* (15), *rubus fruticosus. ежевика, ожина, ожинникъ* (17), *citrullus, auguria. арбузъ, кавунъ* (5), *ebulus. бузникъ, бузина дикая* (7), *syringa vulgaris. сирень дерево, буюкъ* (39), *phasedus. бобъ турецкій, фасоля* (15) та ін.

Досить часто, подаючи спочатку російський еквівалент реєстрового слова, автор пропонує й український його відповідник, напр.: *cucurbita, citrullus, auguria. арбузъ, кавунъ* (5). Зокрема, для найменування рослини *Satureja hortensis* автор подає декілька відповідників: староукраїнську назву *чаберъ, чебрецъ* та українську діалектну назву *чобръ* (Мак.: 332), яка й досі функціонує в українських діалектах. Іноді на перше місце автор ставить говірковий варіант назви певної рослини, напр.: *ebulus. бузникъ* (7). Тут, без сумніву, йдеться про рослину *Sambucus ebulus L.*, яка в говорах української мови відома як *бузник, бузина* (Мак.: 329). Отже, Н. Максимович-Амбодик свідомо вводить українські народні назви рослин, що значно збагачує перекладну частину.

1784 р. у Санкт-Петербурзі надруковано “Краткій словарь славенской съ прибавленіемъ славенскихъ склоненій, спряженій и нѣкоторыхъ нужнѣйшихъ грамматическихъ правилъ” (КС), де представлено й українську мову. У заголовку пам'ятки надруковано, що словник укладено “бывшимъ при Императорскомъ сухопутномъ шляхетномъ кадетскомъ корпусѣ іеродіакономъ, что нынѣ игуменомъ Евгеніемъ”. Нижче дописано чорнилом “Епископомъ Костромскимъ”. Організація реєстру словника, спосіб добору лексичного матеріалу свідчить, що лексикограф мав філологічну освіту та добре володів кількома мовами. В. Німчук припускає, зважаючи на вжиті у праці українізми (*бачильно, бережу, ботю, брудю*), що лексикограф походив із Наддніпрянщини [3: 684].

Загалом лексикографічна праця нараховує близько 4000 словникових статей, у тому числі певну кількість номінативних словосполучень. Власне-словник охоплює сс. 1 – 127. Словникові статті розташовані в алфавітному порядку й надруковані у дві колонки. На жаль, автор не вказує на джерела,

якими користувався, створюючи свою працю. Проведене дослідження переконує, що реєстрова частина пам'ятки ґрунтується на першій частині та доповненнях до неї словника П. Беринди, пор.:

<p>“Краткій словарь” (КС) <i>Ботю</i>. Жирю, толстѣю (13) <i>Витаю</i>. Гощу (захожу к кому) (18) <i>Ганю</i>. Слѣдую, достигаю (27) <i>Гребло</i>. Весло (28) <i>Еговъ, ва, во</i>. Его (32) <i>Коливо</i>. Кутья (44) <i>Надраги</i>. Штаны (57) <i>Развѣ</i> (предл.). Кромѣ (89)</p>	<p>“Лексикон” П. Беринди (Бер.) <i>Ботю</i>: штываю (11) <i>Витаю</i>: гощу, господою стою (16) <i>Ганю</i>: Преслѣдую, наслѣдую, держуся (27) <i>Гребло</i>: Весло, опачета (28) <i>Еговъ</i>: Егова, егово, его (35) <i>Коливо</i>: Кутѣ, колова (54) <i>Надраги</i>: убра(н)е, фарту(х), исхо(д)ки (66) <i>Развѣ</i>: шпрочъ, шко(м), кромѣ (105)</p>
---	--

У словнику автор, як і П. Беринда, використовує ремарки, які вказують на частину мови, напр.: бо (*союзъ*), або тому що (КС: 11), блазнѣйше (*нарѣч. отъ блази, добрые*), лучше (11), врѣсноту (*нарѣч.*), воистинну, подостоинству, пристойно (24), еговъ, ва, во (*мѣстоим.*), его (32), развѣ (предл.), кромѣ (89) тощо; число або рід, напр.: оскудное (*сред. род*) (69), вои (*множ. числ.*) (21), глумы (*множ.*) (26), всесожегаемая (*множ. сред.*), жертва вся сожигаемая (24), заверты (*множ.*), пучина (34) та ін.; спосіб дієслів, напр.: радуйся (*повелит.*), здравствуй (89), даждь (*повелит. отъ глаг. даю*), подай, дай (28) та деякі ін.; неособові дієслівні утворення, напр.: лежить (*безлич.*), уставлено, опредѣлено, должно (48), подобаетъ (*безлич.*), должно, пристойно (76) тощо.

Лексикограф подає також ремарки, у яких визначає походження слова реєстрової частини, напр.: польс. (польське слово) (розшифрування наше. – М.Д.), лат. (латинське слово), малорус. (українське слово), напр.: казанье (*польс.*) (КС: 41), керамида (*греч.*) (42), преторъ (*лат.*) (87) та ін.

У словнику засвідчено українську лексику. Це здебільшого лексеми, успадковані з давньоруськоукраїнської мови, напр.: оцетъ (КС: 71), ванно (16), ватага (16), вечеряю (18), вечеря (18), вкупѣ (18), выдибаю (25), горнець (27), купа (47), лазня (48), мацу, мастити (52), млынъ (53), мыто (56), неподоба (61), непорушно (61), отхапаю (71), пухлина (88), пхаю (88), пыха (88), хлпетати (120), хлѣборобъ (120), шипокъ (124) та ін. Поряд із праслов'янськими назвами у словнику зафіксовані й нові похідні утворення, які витворилися вже на українському ґрунті, напр.: кошъ та кошикъ (45), гапелька “гудзик” (26). Остання назва є похідним утворенням від запозиченого з старопольської мови слова *гаплик* “дротяний гачок, застібка” (ЕСУМ, I, 325).

Українці були й серед тих діячів, які в Росії створювали підручники та посібники з вивчення іноземних мов. До кожного з них автори додавали переважно невеличкі словнички.

Так, 1759 р. українець Єгор Булатницький у Москві надрукував перший російський підручник італійської мови – “Новая италянская грамматика,

собрана із різних авторів і переведена на російській мові Московського Імператорського університету студентом Егором Булатницьким” (Бул.). Ця книга протягом 20 років виконувала роль основного підручника італійської мови в Санкт-Петербурзькій академії мистецтв [5: 109].

У праці Є. Булатницького, крім граматики, є ще й невеликий італійсько-російський словничок “Собраніє слівъ нужнѣйшихъ къ знанію”. Словник, який має 54 сторінки, є навчальним лексиконом. Він побудований за традиційним для свого часу принципом тематичного об’єднання лексики.

Реєстр словника налічує близько 2000 слів. Реєстрові слова розміщено за алфавітним порядком, витримано й внутрішню азбуку. Праця складається з 59-ти розділів. У кожному розділі автор подає загальноновживані слова, необхідні для повсякденного спілкування, напр.: *день* (Бул.: 184), *папа* (187), *посоля* (189), *маляръ* (193), *золотаръ* (194), *италіанецъ* (198), *полякъ* (198), *собака* (199), *лошакъ* (200), *жаба* (200), *дорога* (201), *озеро* (202), *борода* (206), *слина* (206), *сѣно* (213), *пирогъ* (216), *одѣваютьсѣя* (227), *покупать* (230), *списывать* (235) тощо.

Отже, незважаючи на складні історичні обставини, українські мовознавці плідно працювали на ниві лінгвістики за межами рідної землі, залучаючи до своїх творів матеріали староукраїнської лексикографічної науки. Все це створювало умови для подальшого проникнення елементів української мови в російську літературну мову, що значно збагачувало її склад.

Література

1. Березина О.Е. Два тематических лексикона начала XVIII в. (сравнительная характеристика) // Словари и словарное дело в России XVIII в. – Л.: Наука, 1980. – С. 6 – 22.
2. Матях В.М. Тенденції розвитку суспільної свідомості // Історія української культури: У 5-ти томах. – К.: Наук. думка, 2003. – Т.3: Українська культура другої половини XVII – XVIII століть. – С. 28 – 43.
3. Німчук В.В. Українське мовознавство // Історія української культури: У 5-ти томах. – К.: Наук. думка, 2003. – Т.3: Українська культура другої половини XVII – XVIII століть. – С. 668 – 686.
4. Сабадош І.В. Лексика на означення назв рослин // Питання східнослов’янської лексикографії XI – XVII ст.: Матеріали симпоз. – К.: Наук. думка, 1979. – С. 120 – 124.
5. Словарь русских писателей XVIII века. – Ленинград, 1988.

Джерела

- АФС** Максимович-Амбодик Н.М. Анатомико-фізіологічний словарь. –СПб., 1788.
- Бер.** Лексикон славеноросійский Памви Беринди / Підгот. тексту і вступна стаття В.В.Німчука. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – 271 с.
- Бул.** Булатницький Е. Новая италянская грамматика. – М., 1759.
- ЕСУМ** Етимологічний словник української мови: У 7 т. – К.: Наук. думка, 1982 – 2003. – Т. 1 – 4.
- КС** Краткій словарь славенской съ прибавленіемъ славенскихъ склоненій, спряженій и нѣкоторыхъ нужнѣйшихъ грамматическихъ правилъ. – СПб., 1784.
- Пол.** Полетика Г.А. Словарь на шести языках. – СПб., 1763.

- СБ Максимович-Амбодик Н.М. Словарь ботанической, содержащий наименования растений и их частей. – СПб., 1795.
 Мак. Makowiecki S. Słownik botaniczny łacińsko-maloruski. – Kraków, 1936. – 411 s.

ПОНЯТТЄВЕ ПОЛЕ «СВЯЩЕННОГО ЧАСУ» В МОВНІЙ КАРТИНІ СВІТУ

© УДК 811.161.2'373

Петро Мацьків, 2007

к. филол. н., доцент

Дрогобицький державний педагогічний університет
ім. І.Франка (Дрогобич)

УДК 811.161.2'373

У статті розглядається *поняттєве* поле «священного часу» в діахронному аспекті, з'ясовується внутрішня форма номенів, проводиться їх компонентний аналіз, а також *описано словотвірні деривати аналізованих енів, простежено процес входження мовних знаків у мовну картину світу.*

Дослідження з погляду теорії поля в лінгвокогнітивному еспекті дає змогу простежити процес формування й розвитку універсального культурного концепту Бог на власне лінгвістичному рівні. Метод семантичного поля корелюється з ідеями сучасного концептуального аналізу. Логіко-поняттєве моделювання сакральної лексики дозволило виділити в його складі 5 поняттєвих полів, об'єднаних навколо логічних категорій особа, предмет, дія, місце, час [5: 13]. Поняттєві поля релігійного мовного континууму виленовуються на основі додаткової класифікаційної ознаки – категорії священного (святого) як детермінанти для окресленого дискурсу, навколо якої згруповано центр та периферію, транзитивну зону лексико-семантичної, концептуальної архітектоники концептосфери *Бог*.

Категорія священного часу в лінгвістичній картині світу, об'єктивуючи релігійний стратум, репрезентує його передусім у нелінійному, циклічному вимірах і в цьому сенсі корелюється з іншими стратумами – сакральним, фольклорним, міфологічним. Правда, в лінгвістичній картині світу сакральний час отримує такі характеристики завдяки ізоморфізму мови і культури, а точніше – релігійному (християнському) впливу на мовну картину світу, категоризуючи її в такий спосіб. Поняттєве поле «священного часу» об'єктивується в лінгвістичному тезаурусі української мови обмеженою кількістю мовних знаків. Розглянемо деякі з них.

Номен *пасха* запозичений з грецької мови: грецьке *pascha* є фонетичним варіантом слова "пасха", існує також думка про виникнення фонетичної форми паска з пасха на слов'янському ґрунті [Преобр. II: 26]. Уже в XI ст. вживалося зі значеннями: "іудейське свято в пам'ять про визволення з єгипетського рабства"; "хліб пасхальний у євреїв", "християнське свято Паски, день Воскресіння Христового" [8 II: 887], у наступних століттях перше і друге

Отформатировано: украинский

Отформатировано: украинский

Отформатировано: украинский

Отформатировано: Заголовок 2; Заголовок 2 Знак; Заголовок 2 Знак 1 Знак; Заголовок 2 Знак Знак Знак; Заголовок 2 Знак 1 Знак Знак Знак; Заголовок 2 Знак 1 Знак Знак Знак; Заголовок 2 Знак Знак Знак; Заголовок 2 Знак Знак Знак Знак Знак, По левому краю, Отступ: Слева: 0 см, Первая строка: 0,5 см, интервал Перед: 6 пт, После: 6 пт, Междустр.интервал: точно 10 пт

Отформатировано: украинский

Отформатировано: Шрифт: 10 пт, полужирный, не курсив

Отформатировано: Шрифт: 10 пт, не курсив

Отформатировано: Шрифт: 10 пт, не курсив

Отформатировано: Шрифт: 10 пт, не курсив

Отформатировано: Шрифт: 10 пт, не курсив

Отформатировано: Шрифт: 10 пт, не курсив

Отформатировано: По центру, Отступ: Слева: 0 см, Междустр.интервал: точно 10 пт

Отформатировано: По центру, Отступ: Слева: 0 см, Междустр.интервал: точно 10 пт

Отформатировано: Шрифт: 10 пт, курсив